

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин та дипломатії,
Тернопільський національний економічний університет
(Тернопіль, Україна), idatskiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

ДОЛЯ АРХІВІВ УРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Метою дослідження стало виявлення низки чинників, які спричинили втрату архівних фондів України під час Другої світової війни, з'ясування механізмів вилучення та шляхів їх переміщення, установлення місця перебування, узагальнення й визначення масштабів завданих збитків, розробка рекомендацій щодо теоретичного і практичного використання результатів розвідки. **Методологія** передбачає принципи історизму й застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація, систематизація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід), історичних (хронологізація, періодизація) методів. Це забезпечило на засадах положень діалектики й логіки пізнання історичного процесу та суспільного розвитку, трактування досліджуваних явищ в динаміці загальносуспільних подій з урахуванням взаємозв'язків, а також здійснення комплексного аналізу всієї сукупності джерел, зважаючи на багатofакторність і неоднозначність наявної інформації. **Наукова новизна** полягає у висвітленні евакуації радянськими органами влади архівних матеріалів у східні області СРСР та розкрадання їх у нових місцях зберігання, розгляді заходів нацистської адміністрації з реалізації акції безпрецедентного пограбування архівних надбань, а також планомирного вилучення та вивезення культурних цінностей із теренів УРСР. **Висновки.** За період Другої світової війни в Україні було знищено або вивезено з її території величезний масив матеріальних і духовних історико-культурних цінностей, у тому числі велику кількість архівних матеріалів, рукописів та інших писемних джерел. Результати аналізу документів про знищення й вивезення з УРСР у роки війни культурних надбань свідчать, що обидві протилежні сторони проводили ці акції ретельно та цілеспрямовано, переслідуючи політичні й корисливі загарбницькі цілі для спотворення історичної правди, віковичної пам'яті українського народу, позбавлення його національної самобутності, державності, зрештою існування.

Ключові слова: історико-культурні цінності, архіви, документи, окупаційні установи, евакуація, архівні фонди, збитки, Друга світова війна.

Нашій країні судилося пройти тернистий історичний шлях, кожен етап якого позначений незворотними втратами національних історико-культурних надбань. Шедеври живопису, мозаїки, стародавні ікони, самобутні твори декоративно-ужиткового мистецтва, архівні документи, рукописи та

стародруки, національні реліквії українського народу, козацькі клейноди – усе це неоціненне багатство за різних обставин у певні періоди пограбовано, розпорошено, вилучено з наукового й культурного обігу. В обширному реєстрі втрачених історико-культурних скарбів України особливе місце займає перелік національних культурних цінностей, знищених або вивезених у період Другої світової війни.

За роки цього безпрецедентного збройного зіткнення на теренах України загинув кожен шостий з її мешканців, втрачено понад 40% економічного потенціалу. Небувалих збитків війна завдала національній культурі. Виявлені нові факти свідчать про те, що у протистоянні двох тоталітарних режимів у ході реалізації нацистської імперської політики на окупованих східних територіях, з одного боку, і сталінської політики нівелювання історичної пам'яті підневільних народів – з іншого, історико-культурні цінності були приречені на винищення й забуття. Проблема визначення цих втрат недостатньо досліджена в українській та зарубіжній історіографіях. Нині, коли заповнюються «білі плями» в історії насамперед ХХ ст., період Другої світової війни та, зокрема, окупації українських земель усе ще не отримав належного висвітлення. Отже виявлення масштабів матеріального й духовного спустошення, спричиненого війною – один із важливих напрямів досліджень цієї сторінки в історії нашої країни та всього людства.

Чи не найскладніша – проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Уже наближені спроби її вивчення свідчать про застосування за тоталітарного режиму замість ґрунтового виявлення всіх аспектів проблеми усталеної практики декларативно-пропаґандистського використання освячених політичним керівництвом ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт: жодну із започаткованих у воєнні й повоєнні роки кампаній щодо обліку збитків, заподіяних архівам, бібліотекам, музеям, іншим культурним закладам та установам УРСР, так і не було доведено до логічного завершення. Зібрані матеріали у кращому випадку ставали надбанням архівосховищ. Відомі й факти їх безслідного зникнення¹. Як наслідок, переважна більшість установ культури, котрі зазнали непоправної шкоди під час війни, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Висвітлення методів і засад культурної політики на окупованих землях належать до найактуальніших у сьогоденні умовах проблем. У радянській історіографії панував спрощений підхід до вивчення цього питання, здебільшого всім подіям надавався негативний характер, руйнація та знищення приписувалися винятково нацистським окупантам, хоча й сама радянська влада була найгрізнішим руйнівником української національної культури.

Усебічне вивчення розсекречених джерел, що окреслює загальні масштаби втрат архівних фондів, а також маршрути їх транспортування в місця подальшого зберігання, покликане відновити історичну справедливість,

¹ Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – К., 1996. – С.20.

привернути увагу фахівців до проблеми повернення історико-культурних цінностей України, утрачених унаслідок війни. Випадків, коли силоміць вилучені національні раритети, рукописні книги, стародруки, твори мистецтва, історичні документи, церковне майно, приватні чи громадські колекції було повернуто законному власникові, не багато. Загалом завдання духовного відродження, визначення перспектив розвитку всіх галузей національної культури, подальша демократизація суспільства, підвищення рівня національної свідомості зумовлюють необхідність активізації дій у сферах виявлення та повернення культурних цінностей в Україну.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на підставі оцінки тогочасних дій сформулювати чинники, які спричинили втрату архівних фондів, дослідити механізми вилучення та шляхи їх міграції, виявити нові місця знаходження, узагальнити й визначити масштаби завданих збитків, розробити рекомендації щодо теоретичного і практичного використання результатів дослідження. Передбачається виконання наступних завдань: відстежити умови та обставини знищення радянською владою значної частини документальних матеріалів оперативного значення за неможливості їх вивезення; з'ясувати долю архівних фондів, утрачених під час евакуації у східні області СРСР або в нових місцях зберігання; проаналізувати результати реалізації нацистської політики у сфері вилучення архівних цінностей з окупованої території; визначити масштаби втрат за період нацистської окупації республіки.

В історичній науці на сучасному етапі недостатньо висвітлено тему, присвячену дослідженню обставин, наслідків і масштабів втрат архівних фондів УРСР під час Другої світової війни. Це зумовлено, у першу чергу, тим, що радянський режим замовчував вказану проблему. Тільки з проголошенням незалежності України виникла необхідність пошуку, збирання по всьому світу та зберігання на належному рівні матеріально-культурних скарбів українського народу.

Фахівці, котрі займалися цією проблематикою, не мали повного доступу до джерел інформації, що перебували у спецфондах архівів. За весь післявоєнний період наявні праці можна класифікувати за кількома групами. Загалом радянські історики (Л.Максакова, В.Максаков, П.Гудзенко, О.Мітюков, П.Павлюк та ін.)² у тематичних розвідках з суто ідеологічних причин не могли подавати об'єктивні оцінки, тож усі звинувачення адресувалися винятково нацистській окупаційній адміністрації без жодного натяку на відповідні дії органів радянської влади. Потрібно зауважити, що недостатньо досліджувалися обставини евакуації архівів з території УРСР у

² *Максакова Л.В.* Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – Москва, 1990. – 133 с.; *Максаков В.В.* История и организация архивного дела в СССР (1917–1945 гг.). – Москва, 1969. – 430 с.; *Его же.* Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Вопросы архивоведения. – 1961. – №2. – С.3–13; *Гудзенко П.* Историки-архивисты Украины у дні Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1958. – №2(32). – С.30–42; *Мітюков О.Г.* Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. – 1975. – №2. – С.9–18; *Павлюк П.* Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1948. – №2(3). – С.11–14.

східні області країни, натомість основна увага зверталася на зусилля тих, хто рятував культурні цінності під час вивезення. Серед зарубіжних дослідників доречно відзначити П.Грімстед, Д.Лам-Меєра, Н.Мюллера, В.Фідлера³.

Із проголошенням незалежності України проблема повернення втрачених історико-культурних цінностей привернула увагу уряду та громадськості. Уже в 1990-х рр. започатковано дослідження різних аспектів, у тому числі питань реституції архівних фондів, утрачених під час Другої світової війни. Результати студіювань відображено в науковому доробку О.Федорука, І.Дацкова, М.Дубик, Б.Іваненка, Т.Себти⁴. Окремі аспекти діяльності представників як радянської влади, так і німецької окупаційної адміністрації та її союзників щодо збитків, заподіяних архівам УРСР, знайшли відображення у сучасній українській історіографії, однак до останнього часу не реалізовано комплексний підхід до встановлення втрат архівних фондів у період радянської евакуації, а також винищення культурних та документальних цінностей, що здійснювалося не тільки у ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі розробленої нацистськими ідеологами концепції.

На початок війни мережа державних архівів республіки обіймала 7 центральних, 2 військово-історичних, 23 обласних установи та 21 філію, 746 районних і 65 міських архівів⁵. Чи не з перших днів війни почалася підготовка та проведення евакуації у східні райони СРСР цілком таємних і таємних документів науково-історичного й оперативного значення. Упродовж липня – вересня

³ *Grimsted P.K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution // Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA, 2001 (Harvard Papers of Ukrainian Studies). – 798 p.; Грімстед П.К. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // Архіви України. – 2002. – №4/6. – С.46–76; Лам-Меєр Д. Міжнародний інформаційний листок «Здобич війни»: видання, присвячене проблемам культурних втрат у Другій світовій війні // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.10. – К., 1996. – С.189–191; Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Под ред. А.Юленкова. – Москва, 1974. – 387 с.; Фідлер В. «Трофеї війни» та міжнародна відповідальність // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.10. – С.79–86.*

⁴ Федорук О. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності // Віче. – 1993. – №3. – С.20–27; Fedoruk A. Conference “The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk // Spoils of war. – 1997, August. – №4. – 99 p.; Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – 22 с.; Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 pp.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 22 с.; Її ж. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 pp.: Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – К., 1996. – С.194–198; Її ж. Архіви Києва часів німецької окупації // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т.2. – К., 1997. – С.519–542; Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – С.26–33; Себта Т. Діяльність німецьких архівних управлінь у Генеральному Губернаторстві і Райхскомісаріаті Україна (1939–1945 pp.) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Т.9. – К., 2008. – С.230–237 (рец. на кн.: Stefan Lehr. Ein fast vergessener «Osteinsatz»: Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – 2007: Droste Verlag, 2007. – 412 S.); Її ж. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.

⁵ Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування. – С.27.

1941 р. з 37 державних архівів 19 областей вивезено 6500 фондів, які нараховували 1,5 млн справ, що складало за обсягом 60 вагонів документального матеріалу. Зокрема з Центрального архіву давніх актів евакуйовано матеріали XVI–XIX ст., у тому числі грамоти Б.Хмельницького, царські укази та ін.⁶ Було вивезено всі документи Центрального архіву революції й обліково-довідковий матеріал управління державними архівами УРСР, матеріали Центрального фотофонокіноархіву – фотокартотека, фільми, негативи тощо. Евакуйовано весь фонд друкованих матеріалів – газети за 1917–1941 рр., загалом 1400 назв і 100 тис. примірників, листівки, прокламації, рідкісні книги, а також документи періоду Центральної Ради, гетьманату, Директорії. Крім того, вивезено папери дореволюційних охоранки, жандармерії, поліції, таємних відділів канцелярій генерал-губернаторів і губернаторів, контррозвідки тощо⁷.

Однак евакуувати вміст деяких державних архівів прикордонних областей можливості не було. Так, у Луцьку всі оперативно-довідкові матеріали довелося знищити на місці. Із Чернівецького, Дрогобицького, Станіславського, Рівненського й Тернопільського облархівів вивезли тільки оперативно-довідкові, а зі Львівського – усі оперативно-довідкові документи та незначну частину секретних фондів⁸. 9 вересня 1941 р. заступник начальника Архівного управління УРСР П.Гудзенко в рапорті на ім'я начальника Головного архівного управління НКВС СРСР Й.Нікітинського підбив підсумки евакуації: «У відповідності до вищих указівок усі таємні документальні матеріали держархівів УРСР направлені у глибокий тил. Матеріали, що не мають оперативного й наукового значення (макулатура), знищені. Залишилась основна частина документів держархівів, котрі евакуувати не видається можливим через відсутність транспорту»⁹. Відповідно до вказівок НКВС СРСР документи державних архівів УРСР було евакуйовано до міст Златоуст, Уфа, Актюбінськ, Шадринськ, Ульяновськ, Балашов, Уральськ¹⁰.

Можна виокремити низку чинників, які спричинили втрату понад половини архівного фонду УРСР: по-перше, ворожі бомбардування в перші дні війни; по-друге, знищення частини документів, які мали оперативне значення, у зв'язку з неможливістю їх вивезення в безпечні місця; по-третє, евакуація документів на схід; по-четверте, здійснення на окупованій території нацистської політики в галузі культурних цінностей.

Очевидно, що переважна частина державного архівного фонду залишилася на території республіки. І збитки, заподіяні архівам, які опинилися під владою окупантів, перевищили всі, разом узяті, названі вище чинники втрат¹¹. Уперше в історії винищення культурних і документальних ціннос-

⁶ Дацків І. Українські архіви під час Другої світової війни // Питання історії України. – Т.4. – Чернівці, 2000. – С.435.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.62. – Арк.37.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2313. – Арк.116–117.

⁹ Там само. – Спр.2314. – Арк.94.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.62. – Арк.4.

¹¹ Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування. – С.28.

тей здійснювалося не тільки у ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі спеціальних планів. У різних адміністративно-територіальних утвореннях архівними питаннями займалися різноманітні організації, насамперед архівна служба айзатцштабу райхсляйтера А.Розенберга. Головною постаттю нацистської політики в питаннях культурних цінностей на окупованих землях України став німецький архівіст доктор Г.Вінтер. Восени 1941 р. після служби у Франції він був відряджений на схід. Із кінця 1942 р. очолив Крайове управління архівами, бібліотеками, музеями. Підпорядковуючись райхскомісарові України Е.Коху та Архівному управлінню Райху, Г.Вінтер водночас був представником оперативного штабу А.Розенберга¹².

Політика окупаційних властей щодо архівів передбачала: а) недопущення знищення документів; б) їх суворий облік; в) максимальний збір і найкраще використання архівних матеріалів в інтересах окупаційного режиму; г) планомірне вивезення до Райху найбільш цінних колекцій¹³. Під час німецької окупації України розшуком історико-культурних цінностей, їх збереженням і конфіскацією займалися кілька організацій. На початку це були деякі військові структури. Особливо відзначилася так звана група Е. фон Кюнсберга при міністерстві закордонних справ, створена з ініціативи Й. фон Ріббентропа. Її завдання полягало в тому, щоб негайно після оволодіння великими містами виявляти й вилучати архівні й бібліотечні цінності, що призначалися для відправки до Німеччини¹⁴. Вивезення документів з території України відбувалося впродовж усього окупаційного періоду.

У результаті бомбардування Чернігова німецькою авіацією 23 серпня 1941 р. згоріли будівлі обласного держархіву УНКВС. Тоді загинули документальні матеріали з 1661 по 1940 рр., тобто 1280 фондів, майже 1300 тис. одиниць зберігання (документи російських та українських письменників, історичних діячів, грамоти Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II та ін.). Утрачені матеріали висвітлювали історію Лівобережної України починаючи з середини XVII по XIX ст. включно, процес приєднання цих земель до Росії, діяльність графа Розумовського, історію державних установ, судочинства з середини XVII ст. до 1938 р., розвиток цехового ремесла та ін.¹⁵

Зі Львівського обласного державного архіву в Тинець поблизу Кракова було вивезено документальні матеріали, що обіймали період із XIII ст. по 1939 р., у тому числі документи намісництва 1772–1918 рр., 41 пергаментний диплом 1434–1865 рр., а також 103 пергаментних дипломи XIII–XIX ст. архіву Лянцкоронських і 113 з архіву Дідушицьких. Вивезено колекцію у складі 1 тис. книг та актів різних місцевостей, місцевих установ Галичини, метричні книги, описи церковного майна, рукописи¹⁶.

¹² Грімстед П.К. Нищення українських музеїв, архівів бібліотек у роки другої світової війни / За участю Г.Боряка // Пам'ятки України. – 1994. – №3/6. – С.93.

¹³ Іваненко Б. Загальні принципи підходу до реституції духовної спадщини українського народу // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.7. – К., 1996. – С.21–22.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3107, т.4. – Арк.156.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2702. – Арк.125–126.

¹⁶ Там само. – Арк.1–2.

За період окупації з Тернопільського обласного архіву УНКВС до Кракова й Лодзі вивезли документальні матеріали з 1924 по 1935 рр. – 10 фондів у кількості 924 одиниці зберігання, було розграбовано матеріали 40 фондів 1915–1939 рр.¹⁷ Зазнали втрат і харківські архіви. На час захоплення вермахтом цього міста тут, окрім місцевих, перебували й архівні матеріали, перевезені в липні – серпні 1941 р. з Києва та інших міст УРСР для подальшої евакуації на схід. Усі вони потрапили до рук окупантів¹⁸.

Величезний масив документів втратив Дніпропетровський обласний державний архів, адже з близько 800 тис. справ було евакуйовано лише 43 тис. Та й серед них більшу частину становили описи, таємні фонди й деякі матеріали політичного характеру часів царату. Найцінніша частина архівної колекції – фонди канцелярії катеринославського губернатора, губернського правління, канцелярії Азовського козацького війська, міської управи, багатьох освітніх, релігійних, медичних установ, органів місцевого самоврядування, документи промислових підприємств, судів тощо за 1679–1941 рр. залишилися в окупованому місті й тут загинули. Таким чином обласний архів втратив понад 750 тис. справ. В окупованому Дніпропетровську також залишилася велика кількість документів партійних організацій, бібліотек, історичного й художнього музеїв. За даними керівника робочої групи оперативного штабу райхсміністра А.Розенберга Й.Брауна, у місті на час приходу німців налічувалося 1195 тис. архівних справ у складі 3100 фондів¹⁹.

У період окупації Луцька (з 25 червня 1941 по 5 лютого 1944 рр.) архівні матеріали повністю знаходилися в розпорядженні нової влади. Конкретні розміри збитків визначити важко, адже частину документів до війни так і не було обліковано та впорядковано. Як стверджують підсумкові акти, складені відповідними комісіями 15 грудня 1944 р., повністю знищено 8 фондів облдержархіву загальною кількістю понад 12 тис. одиниць зберігання, 46 – заподіяно значної шкоди, усього втрачено 1 116 946 справ. Відчутних збитків завдано й бібліотеці обласного архіву, знищено та вивезено 9071 примірник друкованих видань. Втрати настільки значні, що архів і сьогодні не вийшов на попередню кількість одиниць зберігання. Документи вивозилися на вантажних автомобілях, частину з них було відправлено в Німеччину, інші – у Варшаву. Це масштабне пограбування проводили німецькі війська за розпорядженням луцького гебітскомісара Ліндера²⁰.

Важка доля випала держархіву Вінницької області. У результаті авіанальотів та артобстрілів загинула частина документів за період із 1923 по 1931 рр. в кількості 42 229 одиниць зберігання. Було знищено 257 фондів, зокрема папери губернських установ та органів влади. Що ж стосується матеріалів дореволюційного періоду, то німці вивезли 588 планів поміщицьких

¹⁷ Там само. – Спр.2728. – Арк.12.

¹⁸ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип.2. – К., 1997. – С.5.

¹⁹ Мешков Д. Дніпропетровські архіви під час Другої світової війни // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – С.188–189.

²⁰ Гика В. Про збитки, заподіяні архівним установам Волині в роки Другої світової війни // Там само. – С.225–226.

маєтків Подільської губернії й 10 карт. Окрім того, втрачено 27 фондів церков, 1 фонд синагоги, 2 фонди мирових суддів, фонди Центральної комісії, упровадженої для ревізії дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній і деякі інші²¹.

Зазначимо, що найбільш масовий вивіз культурних цінностей відбувався під час відступу вермахту. Так, навесні й улітку 1943 р. німецьке командування прийняло рішення про евакуацію на захід найважливіших культурних цінностей, зокрема тих, які, згідно з пропагандистською оцінкою, могли характеризувати «становище та досягнення німецьких колоній на окупованих землях»²². Серед архівних матеріалів перевага надавалася документам німецьких громад в Україні й актовим книгам місцевих магістратів, які функціонували у системі маґдебурзького права та нібито демонстрували давній німецький вплив на долю цих земель. Відбір і відправку матеріалів у вересні – жовтні 1943 р. здійснювала адміністрація Г.Вінтера, фахівці штабу А.Розенберга²³.

У 1943 р. за наказом Г.Вінтера до Кам'янця-Подільського й далі в Німеччину було вивезено документи Центрального архіву давніх актів – книги Київського, Володимирського, Подільського, Брацлавського воеводств за 1519–1836 рр. (5838 одиниць), фамільні зібрання Потоцьких, Гжицьких, Сапіг за XVIII–XIX ст. (182 коробки), Румянцевський генеральний опис Малоросії XVIII ст. (429 книг), колекцію матеріалів за 1512–1806 рр., що належала Товариству Нестора-літописця (736 документів)²⁴.

Союзники німців у війні також займалися вивезенням. Так, при відступі румунських військ із Буковини до евакуації було підготовлено весь масив документів Чернівецького облдержархіву (зв'язані у в'язки, запаковані в ящики). І хоч усе відправити не вдалося, але цінні фонди – примарії, жандармерії, сігуранци, трибуналу – усе ж вирушили за межі України, а саме у Трансильванію, Ясси, Бухарест. Окрім того, значну кількість архівних матеріалів із прикордонних районів Північної Буковини румуни переправили у Сучаву, Радауци, Кимполунг²⁵.

Загалом таких прикладів можна було б наводити ще багато. Слід зазначити, що архіви УРСР під час Другої світової війни зазнали збитків ще й унаслідок невдало проведеної евакуації документів у тил, масових їх знищень за розпорядженнями органів радянської влади, руйнування приміщень архівів від бойових дій. Частина зібрань загинула в місцях їх нового зберігання, а також у результаті залишення на території РРФСР. Висвітлення минулого може допомогти з'ясувати долю культурних цінностей України та відновити історичну справедливість.

²¹ Петренко Г.І. Втрати Державного архіву Вінницької області у роки Другої світової війни // Там само. – С.205.

²² ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.5. – Спр.2. – Арк.39.

²³ Грімстед П.К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Л., 1992. – С.20.

²⁴ Пшеничний А.П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны // Отечественные архивы. – 1992. – №6. – С.91.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2314. – Арк.4.

REFERENCES

1. Datskiv, I. (2000). Ukrainski arkhivy pid chas Druhoi svitovoi viiny. *Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei, 4*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
2. Datskiv, I.B. (2001). *Vtraty Ukraïnoiu istoriko-kulturnykh tsinnosti pid chas Druhoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
3. Dubyk, M. (1996). Do istorii arkhivnoi diialnosti natsystykykh ustanov v Ukraini pid chas okupatsii u 1941–1944 r.r. Kraïove upravlinnia arkhivamy, bibliotekamy ta muzeïamy pry Reïhskomisariati Ukrainy. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
4. Dubyk, M.H. (1997). *Arkhivna sprava v okupovanii Ukraini (1941–1944 r.r.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Dubyk, M. (1997). Arkhivy Kyieva chasiv nimetskoï okupatsii. *Naukovi zapysky, 2*. [in Ukrainian].
6. Fedoruk, O. (1993) Povnennia kulturnykh tsinnosti – povnennia natsionalnoi hidnosti. *Viche, 3*. [in Ukrainian].
7. Fedoruk, O. (1996). Povnennia v Ukrainu vtrachenykh kulturnykh tsinnosti v konteksti derzhavotvorchoho protsesu ta dukhovnoho vidrodzhennia. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
8. Fidler, V. (1996). „Trofei viiny” ta mizhnarodna vidpovidalnist. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 10*. [in Ukrainian].
9. Hrimsted, P.K. (2002). Dolia Kyivskoho tsentralnoho arkhivu davnykh aktiv u Druhii svitovii viini: Potriina trahediia – nyschennia, pohrabuvannia, propahandy. *Arkhivy Ukrainy, 4/6*. [in Ukrainian].
10. Hudzenko, P. (1958). Istoryky-arkhivisty Ukrainy u dni Velykoï Vitchyznianoi viiny. *Naukovo-informatsiinyi biuletën AU URSR, 2(32)*. [in Ukrainian].
11. Hyka, V. (1996). Pro zbytky, zapodiiani arkhivnym ustanovam Volyni v roky druhoï svitovoi viiny. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
12. Ivanenko, B. (1996). Arkhivy Ukrainy pid chas druhoï svitovoi viiny: peremishchennia, vtraty, povnennia, vidshkoduvannia. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
13. Lam-Meiier, D. (1996). Mizhnarodnyi informatsiinyi lystok «Zdobych viiny», vydannia prysviachene problemam kulturnykh vtrat u druhoï svitovii viini. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 10*. [in Ukrainian].
14. Maksakov, V.V. (1969). *Istoria i organizatsia arkhivnogo dela v SSSR (1917–1945 g.g.)*. Moskva: Nauka. [in Russian].
15. Maksakov, V.V. (1961). Arkhivy i arkhivnoe delo SSSR v gody Velykoï Otechestvennoi voïny 1941–1945 g.g. *Voprosy arkhivovedenia, 2*. [in Russian].
16. Maksakova, L.V. (1990). Spasenie kulturnykh tsennosti v gody Velykoï Otechestvennoi voïny. Moskva: Nauka. [in Russian].
17. Mitiukov, O.H. (1975). Diialnist arkhivnykh ustanov Ukrainsoï RSR u period Velykoï Vitchyznianoi viiny (1941–1945 rr.). *Arkhivy Ukrainy, 2*. [in Ukrainian].
18. Meshkov, D. (1996). Dnipropetrovski arkhivy pid chas druhoï svitovoi viiny. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
19. Pavliuk, P. (1948). Arkhivy Ukrainy v roky Velykoï Vitchyznianoi viiny. *Naukovo-informatsiinyi biuletën AU URSR, 2*. [in Ukrainian].
20. Sebta, T. (2008). Diialnist nimetskykh arkhivnykh upravlin u Heneralnomu Hubernatorstvi i Raïhskomisariati Ukraina (1939–1945 rr.). *Pamiatky: arkheohrafichnyi shchorichnyk, 9*. [in Ukrainian].
21. Sebta, T. (2000). *Arkhivni dzherala pro ukraïnski kulturni tsinnosti, vyvezeni natsys-tamy v roky II svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].

IHOR DATSKIV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of International Relations and Diplomacy,
Ternopil National Economic University
(Ternopil, Ukraine), idatskiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

VLADYSLAV PARKHOMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor of the Department of History,
Mykolaiv V. Sukhomlynskyi National University
(Mykolaiv, Ukraine), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

THE FATE OF THE ARCHIVES OF THE UkrSSR DURING WORLD WAR II

Abstract. *The purpose of the work is to identify, on the basis of an impartial assessment of the actions at that time, a number of factors that caused the loss of archival funds of UkrSSR, to investigate the mechanisms of removal and ways of their migration, to identify the locations, to summarize and determine the extent of the damage caused, and to develop recommendations for the theoretical and practical use of the results. The methodology of the study is based on the principles of historicism and the application of general scientific (typologization, classification, systematization), interdisciplinary (structural-system approach) and historical (chronologization, periodization) methods. This provided the principles of dialectics and logic of knowledge of the historical process and social development of the interpretation of the phenomena under study in the dynamics of social events, taking into account the relationships, as well as carrying out a comprehensive analysis of the totality of sources, given the multifactorial and ambiguous information available. The scientific novelty is to cover the evacuation by the Soviet authorities of archival materials in the eastern regions of the UkrSSR and their theft at detention facilities. Careful planning by the Nazi administration of measures for the implementation of the action of unprecedented robbery of archival assets, as well as the systematic seizure and removal of cultural property from the territory of our country. Conclusions. During the World War II, a great number of material and spiritual historical and cultural values, including a large number of archival documents, manuscripts, and other written sources, found in other countries were destroyed or removed from Ukraine. The results of the analysis of documents on the destruction and export of cultural property from our country during the war show that the imperial forces carried out these actions professionally and purposefully, pursuing political and self-serving aggressive goals for distorting the historical truth, the memory of the Ukrainian people, depriving them of their national identity, statehood and existence.*

Keywords: *historical and cultural values, archives, documents, occupying agencies, evacuation, archival funds, damage, World War II.*